

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ПРОСТОРОВИЙ ВИМІРИ МІСТА

1. Територія та простір: де шукати місто?
2. Класична соціологія про міську територію та простір.
3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст.
4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст.
5. Можливі схеми аналізу міського простору.

1. Територія та простір: де шукати місто?

Досліджуючи соціальні прояви, соціологи намагаються виявити фізичні характеристики явищ, процесів, ситуацій, що вивчаються, знайти видимі та зрозумілі параметри для пояснення складного та не завжди видимого соціально-культурного підтексту. Такими характеристиками, зокрема, є територія та простір, які дозволяють через суто фізичні параметри зрозуміти складні смисли, соціальні знаки та коди, глибинні значення, які наповнюють місто в процесі соціальної комунікації, соціального життя.

Коли ми говоримо про територію міста, то маємо на увазі цілком об'єктивні моменти – офіційно визнані межі міста, окреслені на карті його контури, адміністративно визначені кордони районів, певні соціально-функціональні та приватні зони тощо. Однак коли ми переходимо до вивчення сприйняття людьми того міста, де вони проживають, стає очевидним, що крім адміністративних кордонів є ще й границі природні, які не нанесені на жодну з карт, але відомі мешканцям міста. Це може проявлятися в різному визначенні особами «початку» міста. Ним може бути і знак із назвою на в'їзді, і залізничний чи автовокзал, і власний будинок чи двері власної квартири, і, навіть, якийсь образ, характерний для ландшафту (природного чи штучного), як, приміром, для деяких донеччан початком рідного міста є терикони, що з'являються за вікном поїзда.

Не тотожні адміністративним природні межі мають і райони міста, які не тільки не співпадають територіально, а ще й часто переназиваються (перекодовуються) мешканцями міста. Це можуть бути перероблені офіційні назви районів (наприклад, в Донецьку – «Каліновка» на території Калінінського району, «Путіловка» – на території Київського району), озвучені функціональні навантаження певної території («Маргаринка», «Ботсад»), збережені в назвах мікрорайонів з новобудовами історичні назви поселень, що були на цьому місці (Олександрівка, Ларінка, Маслівка, Смолянка) та назви, в яких виявляється ставлення до означеного району (Нахалівка, Собачовка). Тож очевидно, що тут ми стикаємось з чимось суб'єктивним – віддзеркаленням міста у свідомості його мешканців, наповненням його як матеріальними, так і нематеріальними ознаками приналежності, різноманітними орієнтирами, моделями поведінки тощо. У цьому зв'язку місто постає перед нами як результат комунікації певних груп його мешканців, що й утворює неповторний та унікальний простір міста.

Натомість, не тільки людина «проживає» місто, а й місто формує людину. Вписана у ландшафт, оточена характерною саме для цього міста архітектурою, певним стилем міста, оповита інформаційними потоками, що тут циркулюють, людина набуває рис, притаманних мешканцям саме цього простору. Своєрідне поєднання специфіки території з просторовими практиками та знаками репрезентації породжує мешканця певного міста. Саме тому ми вирізняємо «киянина», «львів'янина», «харків'янина», «донеччанина» тощо. Для кожного з них «своє» місто буде особливим, неповторним, своїм, формуючи тим самим міську ідентичність, що врешті-решт стає основою розрізнення мешканців різних міст⁵².

Місто насичене «соціальною інформацією» – символами, знаками, кодами, просторовими практиками, комунікаційними моделями та моделями поведінки, показниками ранжування та розрізнення окремих частин міського простору, ознаками сегрегації та диференціації тощо. Усе це посилює науковий інтерес до вивчення просторових координат міста, що дають хоча б якоюсь мірою матеріалізовану його картину.

---

⁵² Детальніше про міську ідентичність дивись у дослідженнях В. В. Середи та О. О. Мусієздова, з якими можна ознайомитися в розділі «Соціологічні візії міста» цього підручника, або ж у наступних працях: Середя В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / В. Середя, Д. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94-98; Мусієздов А. Ідентичність города: динаміка образу Харькова в исторической ретроспективе / А. Мусієздов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 15. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 488–494.

Наукове завдання соціолога в даному сенсі ускладнюється недостатньою методологічною розробленістю такого напрямку як «соціологія простору». Однак увага до нього дедалі більше зростає завдяки розумінню нетотожності території міста та його простору; через розуміння того, що простір є не лише тлом для соціальної комунікації, а може виступати у ролі чинника, що формує специфіку останньої. Також останнім часом спостерігається підвищення наукової уваги до розуміння та теоретичного осмислення простору через дедалі більш очевидне розповсюдження позапросторових явищ. Так, наприклад, після розпаду Радянського Союзу зникає як така його територія, однак залишаються носії радянського способу життя, цінностей, норм поведінки тощо, які й надалі вважають СРСР своєю Батьківщиною. Колишні союзні республіки перетворилися на незалежні держави, але й досі мають спільні риси та схожі проблеми та й в осмисленні сучасних проблем постійно звертаються до радянського минулого. І оскільки в даному випадку термін «територія» фактично втрачає чинність, то як у науковому, так і у побутовому мовленні дедалі більше використовують словосполучення «радянський простір», «простір колишнього Радянського Союзу», які й передають усю складність процесів взаємодії та дій людей, що є носіями радянської ментальності, радянського способу мислення тощо. Майже з такими самими проблемами називання стикаємось і тоді, коли говоримо про Інтернет, який не має територіальної локалізації (її мають лише провайдери), однак, очевидно, утворює певний простір різнорідної інформації та комунікації.

Тож виходить, що вивчаючи міський простір, вчені стикаються з цілою низкою проблем, пов'язаних у першу чергу з розумінням вислову «соціологія міського простору». Дефініції «місто» та «простір» належать до таких, що не мають єдиного та універсального визначення та трактуються залежно від дослідницької мети, обраного підходу або взагалі наукової галузі, у межах якої розглядається означена проблематика.

2. Класична соціологія про міський простір

Етимологічно слово «простір» виводиться зі слів «смуга», «шар», «площина», «промінь сонця» – тобто щось, що має певні межі та виокремлюється з цілого, суцього. Поняття «соціальний простір» було введене в науковий обіг на межі XIX – XX ст. та швидко стало термінологічною складовою багатьох гуманітарних наук, зокрема філософії, географії, соціології. Однак контекст його використання відносив простір на маргінес наукового осмислення, оскільки сам простір роз-

глядався як прозоре середовище, яке вміщує в себе певні смисли та в якому переміщуються та взаємодіють тіла. Якщо середовище прозоре, то, відповідно, й увага на ньому не концентрується, воно сприймається лише як тло для розгортання взаємодії, площина територіального чи соціального структурування тощо. Як безпосередній об'єкт дослідження міський простір «відродився» лише в 1990-ті рр., разом із усвідомленням процесів глобалізації та нового просторового перевороту, що сформували нову академічну спільноту, здатну критично та без відторгнення сприймати ідею просторового розуміння міста.

Зупинимось більш детально на основних теоретичних «віхах»⁵³, важливих для розуміння міста та міського життя через просторові координати.

Формальна соціологія простору Г. Зіммеля. Одним із перших у соціологічному знанні запропонував формулу «соціологія простору» відомий німецький соціолог Георг Зіммель. Певним підсумком окремих досліджень та публікацій у сфері осмислення простору стала його так звана «Велика соціологія», що містить у собі розділ «Простір та просторові порядки суспільства». Г. Зіммель розглядав основні якості простору як форми (що в такому розумінні вже є просторовою характеристикою). На його думку, взаємодія людей є, окрім усього іншого, ще й наповненням простору. Кожна людина, яка оселяється на певній території та діє, заповнює собою, своєю субстанцією та дією певне місце. Між «заселеним» місцем однієї людини та таким самим місцем іншої розташований нічим не заповнений простір (або, по суті – ніщо), який наповнюється та оживає лише тоді, коли ці особи починають взаємодіяти. По-суті, із самим простором нічого не відбувається, значимим стає лише той смисл, який надають йому ті особи, що взаємодіють між собою. Тобто значення має не абстрактний простір (який є нічим), а заселений, наповнений взаємодією, затребуваний⁵⁴.

Просуваючись далі в осмисленні простору, Г. Зіммель звертає увагу ще на декілька важливих його характеристик. По-перше, це – виключність або унікальність простору, яка виникає через те, що певні соціальні утворення можуть бути настільки пов'язані із простором, що у цьому ж просторі не залишається місця для будь-яких інших соціальних інституцій (так, наприклад, держава виключає наявність

---

⁵³ Про загальну схему розвитку соціології міста та місце в ній досліджень міста з точки зору соціопросторової перспективи дивись у змістовому модулі 2 цього підручника (автор – Марина Соболевська).

⁵⁴ Див.: Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства / А. Филиппов // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/antolog/inoe/filipp.htm/filipp.htm> та <http://archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/>.

на власній території іншої держави). І по-друге, він розглядає членування простору на окремі частини, які самі по собі значимі як єдність та окреслені границями (останні він трактує не як просторовий факт, що має соціальні наслідки, а як факт соціальний, який просторово оформлюється). Тобто є такі якості простору, які дозволяють людині пов'язати себе з його певною частиною, відчутти власну спорідненість, єдність, солідарність саме з цією частиною простору. А це, у свою чергу, можливе лише за умови наявності меж. Межі є надзвичайно важливими, бо вони впливають на характер соціальної інформації, що проходить через них.

Тож місто для Г. Зіммеля – це простір, який розділяють, у якому співіснують. Місто – це одночасно і простір (наприклад, спільний простір міської громади), і «шмат простору» (виключний, унікальний простір певного міста, на якому іншого міста бути не може), і центр точно не окресленого простору, на який розповсюджує свій вплив місто⁵⁵. Усе залежить від різноманітного змісту (значення) простору в контексті взаємодії.

Ще одним важливим моментом з точки зору Г. Зіммеля є просторова закріпленість, яка виявляє себе або у вигляді вимоги присутності у певному місці до члена групи (найвищою формою цього може бути громадянство), або як «точка обертання», тобто місце, де можуть стикатися між собою в цілому незалежні елементи (приміром, це може бути суд чи лікарня). Таке Місце, за Г. Зіммелем, слугує центром кристалізації соціальних зв'язків, що не набули б чіткого оформлення без просторового закріплення. Розуміючи Місце таким чином, Г. Зіммель порівнює нерозвинені людські душі (що не вбачають великої відмінності між собою та оточенням та сприйняття простору в яких є чуттєво-конкретним) та сучасних мешканців великих міст, яким властиві інтелектуалізм та абстракція і яким може бути байдужим близьке, а просторово віддалене – цікавим⁵⁶. Саме таким мешканцем великих міст є зіммелевський «чужинець»⁵⁷, який є чимось середнім між кріпаком, однозначно фіксованим у просторі, та волоцюгою, що постійно переміщується з місця на місце. Чужинець

---

⁵⁵ Див.: Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы / А. Филиппов // Логос. – 2000. – № 2 (23). – С. 113–151.

⁵⁶ Филиппов А. Ф. Теоретические основания социологии пространства : автореф дис. ... доктора социол. наук : спец. 22.00.01 / А. Филиппов. – М., 2003. – С. 23–24.

⁵⁷ Див. детальніше: Гусев А. Н. Категория социальной дистанции в творчестве Г. Зиммеля / А. Н. Гусев // Социологические исследования. – 2009. – № 4. – С. 123–130.

може переміщуватися, однак траєкторія його переміщення (або хоча б її окремі точки) є чітко фіксованими у просторі. Як приклад таких «чужинців» Г. Зіммель згадує середньовічних купців, які мандрували від міста до міста. Саме для них віддалене у просторі рідне місто могло бути ближчим, ніж близьке фізично, однак, по суті, чуже місто, де відбувалася торгівля. Риси, властиві «чужинцю», сьогодні стають ознаками мешканця мегаполіса. Зокрема це:

- мобільність (тобто неприв'язаність до землі як майна і, відповідно, здатність безперешкодно пересуватися, змінювати відстань до будь-якої точки простору);
- об'єктивність (що набувається через невключеність у групу, здатність зберігати незаангажований, свіжий погляд на неї);
- свобода від конвенцій (тобто свобода від правил, ритуалів та норм, що розподіляються та виконуються членами групи, передусім завдяки їх об'єктивній оцінці);
- абстрактні стосунки (за Г. Зіммеlem це означає, що члени групи можуть порівнювати себе з «чужинцем» лише за умови абстрагування, підняття на більш високий рівень узагальнень).

Також з його концепції розуміння простору виходить і поняття соціальної дистанції, яка характеризує соціальні взаємодії у фізичному просторі. Наявність соціальної дистанції впливає з думки про виключність будь-якого об'єкта в просторі – якщо два об'єкти не можуть одночасно займати одне й те саме місце, то логічно стверджувати, що між ними має бути дистанція. Соціальні комунікації змінюються залежно від збільшення відстані. На думку Г. Зіммеля, є лише два типи соціальних взаємодій, які не зазнають змін при збільшенні відстані – це чисті, об'єктивні та безособові стосунки (до яких він відносив взаємодії у сфері економіки та науки), а також взаємодії, що ґрунтуються на сильних почуттях (любов та віра). У першому випадку дистанція долається формальними письмовими угодами, у другому – фантазією та емоційною прив'язаністю. Усі інші типи соціальних трансакцій, що відхиляються від означених двох типів соціальної взаємодії, суттєво корегуються в разі збільшення географічної відстані, тож вимагають відповідних дій щодо їх збереження.

Г. Зіммель показав, що зі зростанням фінансових та інформаційних потоків, збільшенням ритму міського життя, чуйні, емоційні стосунки все більше поступатимуться місцем формальним та відчуженим формам комунікації, скорочується дистанція фізична, але при цьому збільшується дистанція соціальна. У першу чергу означене стосується мешканців великих міст. З одного боку, вони отримують найвищу ступінь індивідуальної свободи, що робить усіх неповторними та унікальними. За таких умов буває важко виокремитися і це підштовхує

2. Класична соціологія про міський простір

людину до нестандартних дій, що суттєво відхиляються від норм поведінки. Людина намагається довести свою оригінальність, протягом коротких зустрічей бажає спілкуватися інтенсивно, різко та опукло подаючи себе. З іншого боку, інтенсивність міського життя, переважаність знаками та подіями викликає в людини пересиченість. Вона стає нездатною глибоко продумати та емоційно пережити все те, з чим зіштовхується і, відповідно, відчужується від того, що відбувається, вибудовує соціальну дистанцію. Зі зростанням міста, його мешканці дедалі тісніше стикаються один із одним, вступають у короткочасні контакти, однак така близькість має формальний характер й одночасно поєднується з відчуженістю та зростанням соціальної дистанції. Останні є своєрідною захисною реакцією бо, на думку Г. Зіммеля, «якби безперервним внутрішнім стосункам із безліччю людей мало відповідати стільки ж внутрішніх реакцій, як у маленькому місті, де знаєш майже кожного і до кожного маєш безпосереднє відношення, – якби це було так, внутрішній світ розпався б на атоми, й душевний стан став би просто неможливим. Частково це психологічна обставина, частково – право на недовіру, яку ми відчуваємо стосовно елементів життя великого міста, що швидко проходять повз нас, ледь заторкнувши нашу увагу, примушують нас до тієї замкненості, внаслідок якої ми не знаємо навіть своїх давніх сусідів, замкненості, через яку мешканець маленького міста часто вважає нас холодними та нечуйними»⁵⁸.

Контакти у великому місті набувають рис деперсоніфікації, здійснюються групами людей. При цьому кожна окрема людина, з її неповторним світом та індивідуальністю, фактично зникає, розчиняється у натовпі. Натомість група випрацьовує власний стиль життя – комплекс знаків та відмінностей, коло товарів споживання, моделей поведінки тощо, вибудовуючи та підтримуючи тим самим соціальну дистанцію. Для цього мешканцю міста необхідна соціальна компетентність – здатність підтримувати дистанцію, розрізняючи у потоці людей ледь помітні деталі та знаки їх приналежності до соціальних статусів та груп.

Перевагою концепції соціального простору Г. Зіммеля є те, що завдяки запропонованим ним поняттям можна вивчати суспільство в цілому, окремі соціальні утворення і, навіть, взаємодію двох осіб.

Чиказька школа – проект соціальної екології. Блискучий зіммелевський проект формальної соціології простору певною мірою знай-

---

⁵⁸ Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

шов своє продовження в проекті соціальної екології Чиказької школи. Очевидно, останній виникає не без впливу ідей Г. Зіммеля щодо простору та можливостей його розуміння, однак набуває зовсім іншого наповнення – як у сенсі сформульованих ідей, так і в можливих методах дослідження міського простору.

Поняття «екологія» було перенесене в соціологію з природничих наук – у природі живі організми розповсюджуються на поверхні землі за умов збереження балансу та рівноваги різних видів. Представники Чиказької школи, напрямку соціальної екології, вважали, що під цим самим кутом зору можна поглянути на розташування різних міст, а також на розташування різноманітних кварталів у межах міста⁵⁹. Тобто через просторове (фіксоване, вимірюване кількісно) можна дослідити соціальне (складне, різнобарвне, багатоаспектне, не завжди видиме).

Започаткували цей напрямок дослідники Роберт Парк (Robert Park), Ернест Бьорджесс (Ernest Burgess) та Родерік Маккензі (Roderick D. McKenzie), які з другої половини 1920-х р. почали активно та систематично досліджувати місто Чикаго та його околиці.

Праці Р. Парка, одного з засновників Чиказької школи, навряд чи можна віднести до так званої «великої теорії». Дослідницька практика цікавила його набагато більше. Тим не менше, його роботи стали серйозним поштовхом до розвитку соціології міста, соціальної екології, проблем соціалізації, маргінальності тощо. Місто він розглядав як єдиний соціальний організм та природне явище, що вміщує безліч соціальних фактів, які розвиваються за власними законами, незалежно від волі та дій людей. Завданнями дослідницької програми соціальної екології стало виявлення цих соціальних фактів (зокрема, конфліктів, випадків злочинної поведінки, міграцій тощо) з метою розробки системи соціального контролю.

Типова міська спільнота, за Р. Парком, складається з географічно окреслених та просторово означених ареалів (у різний спосіб у кожному окремому місті, хоча при наявності певного зразка – паттерна). Виявляючи різницю між окремими міськими ареалами, Парк підкреслює важливість локалізації цих ареалів, позиції й мобільності як показників, що є необхідними для вимірювання, описування і, врешті-решт, пояснення соціальних феноменів. На його думку, у природних ареалах міста виникає не менш природне середовище буття соціальних груп. Через це суттєво можуть відрізнятися між собою райони одного міста. Є, приміром, міські ареали, в яких мешкають лише старші за

---

⁵⁹ Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 11–18.

віком люди і майже немає дітей; є ареали, у яких люди підтримують певну політичну силу, або неактивно беруть участь у виборах; є райони, де багато готелів, тож вони виявляються заселені «прибульцями» з інших міст; є райони з високим рівнем девіантної та делінквентної поведінки, а є спокійні та благополучні в цьому відношенні тощо⁶⁰.

Тож соціальні стосунки та соціальні дистанції можуть бути співвіднесені з просторовими координатами (розподіл населення в місті може задавати для кожного окремого індивіда місце проживання та спільноту, з якою він змушений взаємодіяти). Відповідно й складні якісні процеси можуть бути зафіксовані та виміряні за допомогою кількісних показників.

Продовженням ідей соціальної екології, особливо з точки зору напруження методу дослідження, стали праці Е. Бьорджесса (Ernest Burgess). Він поділяв думку Р. Парка з приводу того, що соціолог має залишатися осторонь політичних рухів та ідей, не заражуватися проблемами однієї соціальної групи. Головне завдання соціолога – концентруватися на вивченні соціальних проблем, які найбільш гостро постали в суспільстві. У першу чергу його цікавила проблема зростання міст, поглинання містом дотичних до нього районів та переміщення звідти корінного населення, вплив іммігрантів на зміни в органічних спільнотах.

Збільшення міста у будь-якому випадку призводить до дезорганізації общин в окремих районах міста. Це, у свою чергу, розхитує життя сімей, негативно впливає на окрему людину – тобто стає чинником зниження соціального контролю та розповсюдження негативних явищ, зокрема злочинності⁶¹. Для розв'язання цих загрозливих для життя суспільства проблем у першу чергу треба було зібрати про них об'єктивну інформацію, яка б у перспективі могла стати основою для розробки відповідних управлінських заходів на рівні міста. Е. Бьорджесс почав збирати таку інформацію методом соціального картографування, спочатку фіксуючи дані щодо розподілу підліткової злочинності, згодом – дані про розташування кінотеатрів, танцювальних майданчиків тощо. Складання таких карт наштовхнуло його до думки про наявність певної структури міста та можливість виявлення комплексу причин, що породжують негативні явища у тих чи інших його ареалах, а також про те, що ці причини корелюють між собою.

⁶⁰ Див.: Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 15.

⁶¹ Див.: Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер; [пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М.: Издат. группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С. 207.

Наступником Р. Парка та Е. Бьорджесса в Чиказькій школі став Луїс Вірт (Louis Wirth). Продовжуючи розглядати соціальне в тісному зв'язку з просторовим, Л. Вірт відзначає цілу низку особливостей міського життя. Мешканці міста випрацьовують нові засоби орієнтування у міському просторі, стають більш чутливими до світу артефактів, дедалі більше віддаляючись від світу природи. Для міста характерною є боротьба за простір, використання окремих територій з максимальною економічною віддачею.

Усе більше розведеними у просторі виявляються місце проживання та місце роботи (оскільки значна концентрація в одному місці промислових підприємств та комерційних структур робить неможливим комфортне проживання поруч із ними). Як результат – різні частини міста набувають специфічних функцій, а місто в цілому перетворюється на мозаїку соціальних світів. Перехід від одного до іншого «світу» може відбуватися абсолютно несподівано.

Мешканці міста стають носіями «плаваючого статусу» – групи, до яких належить людина, не мають ієрархічного рангу; зникає домінуюча група, з якою б у першу чергу ідентифікував себе індивід. Натомість людина отримує представництво у різних соціальних групах, де активізується якийсь бік її особистості. Ці групи можуть бути взагалі не пов'язаними між собою, або перехрещуватися у несподіваних варіаціях.

Через високу мобільність відбувається швидка зміна членів спільноти, що зводить нанівець можливість підтримання в них тривалих стосунків. Люди виявляються відірваними від організованих колективів, тому змушені докладати масу зусиль до об'єднання у групи на основі спільних інтересів. Такі групи не обмежені певною територією, характеризуються сильною внутрішньою мобільністю, що й робить колективні дії у місті масштабними та непередбачуваними⁶².

Зусиллями означених вище дослідників та інших представників Чиказької школи соціології було виокремлено райони, що визначили просторовий тип Чикаго. Дослідження цих районів мало вестися за двома основними напрямками: 1) визначення просторового образу району, його топографії, розміщення місцевої громади, фізичної організації не лише ландшафту, а й створених людиною структур (житло, робочі місця, місця відпочинку тощо); 2) вивчення його «культурного життя»: спосіб життя, звичаї, стереотипи. Тож фактично йшлося про поєднання двох аспектів бачення міста – просторового (із розміщен-

---

⁶² Див. детальніше: Wirt L. Urbanism, as way of life. In: R. Sennet // Classical essays in urban culture. Appleton Century Grofts. – New York, 1969 ; пер. В. В. Вагіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.urban-club.ru/?p=99>.

ням джерел економічного, культурного, соціального та інших капіталів у об'єктивованій та інкорпорованій формах) та соціального (через аналіз соціальних структур)⁶³.

У цілому ж, завдяки вченим Чиказької школи був накопичений значний емпіричний матеріал щодо просторового «закріплення» тих чи інших соціальних явищ, а також розроблена ціла низка методів емпіричного вивчення міського простору.

Нова культурна географія та її внесок у вивчення міського простору. Новий сплеск наукового інтересу до проблематики простору припав на 60-ті рр. ХХ ст., коли означене поняття все більше проникає у науковий дискурс, стає предметом міждисциплінарних наукових досліджень на стику філософії, географії, соціології тощо. Поняття простору посіло одне з провідних місць у традиційній географії, де йому відводилася роль не лише об'єкта дослідження, а й фактора, що конституює соціальні процеси. Однак особливого значення дане поняття набуло у межах культурної географії, або нової культурної географії (розквіт якої припадає на другу половину 1990-х рр.). Для представників останньої простір – це соціальний продукт, результат економічного та культурного виробництва, що приховує умови свого формування та видається натуральним⁶⁴.

Найвідомішими представниками цього напрямку є Анрі Лефевр (Henri Lefebvre) французький географ, марксист, автор відомої книги «Виробництво простору», написаної у Франції у 1974 р., його послідовник, американський культурний географ-марксист Едвард Соїя (Edward Soja), а також Девід Гарві (David Harvey), Долорес Гайден (Dolores Hayden), Линн Лофланд (Lynn Lofland).

На думку А. Лефевра, розвиток суспільства можемо зрозуміти лише через вивчення міського життя, через реалізацію міської спільноти. При цьому соціальні стосунки залишаються абстрактними та не-реалізованими, доки вони матеріально та символічно не вписуються у населений простір. Тобто, усі форми соціального життя та соціальних стосунків виникають, розвиваються та змінюються як у матеріально реальному, так і соціально уявному контексті міст. Це відбувається

---

⁶³ Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 276–284. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).

⁶⁴ Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // Известия Уральского университета. Гуманитарные науки. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp).

завдяки «виробництву простору» – перманентному процесові сприйняття, осмислення та проживання, у якому втрачається первинне та вторинне – цей рух є циклічним та відбувається від одного до іншого рівнозначного компонента.

Будь-який спосіб виробництва включає в себе просторові практики (відповідно, вони будуть відрізнятися в різні епохи буття суспільства залежно від типу виробництва). Просторові практики (та їх репрезентація у просторі) створюються передусім фахівцями – архітекторами, дизайнерами, вченими, скульпторами та іншими, однак визначають життя пересічного споживача та задовольняють його потреби. На основі просторових практик виникають знаки, коди, типи знання, які А. Лефевр об'єднав терміном «репрезентація простору». У результаті цього формується певний просторовий код, який є не просто способом читання та інтерпретації простору, а й способом життя в цьому просторі та способом виробництва цього простору.

Фактично А. Лефевр є одним із тих авторів, які приділяють увагу простору міста не лише як тлу, на якому розгортається життя суспільства, а і як чиннику, що впливає на соціальне життя через «виробництво простору».

Продовжуючи ідеї А. Лефевра, американський соціальний географ Е. Соїя наполягає на необхідності повернення до географічного мислення. Необхідність у цьому обумовлюється тим, що історична парадигма мислення з такими її поняттями як розвиток, еволюція, циклічність та криза поступово поступається місцем новій парадигмі – парадигмі простору: «ми живемо в епоху одночасності, епоху безпосереднього сусідства, епоху близького та далекого»⁶⁵.

Процес творення міста – одночасно і просторовий, і соціальний. Ще за Аристотелем, він був пов'язаний із утворенням своєрідної політичної та культурної конфедерації навколо полісу чи метрополісу (дослівно – материнське місто) та складав сутність міської політики, націленої на утворення міської спільноти, громадянського суспільства тощо. Урешті-решт це формувало стійку міську ідентичність, допомагаючи відрізнити між собою політес (громадянина) та ідіотес (варвара або мешканця сільської місцевості)⁶⁶.

Е. Соїя належить до тих теоретиків, які вважають, що міста самі по собі впливають на соціальне життя, що історичний розвиток людських суспільств не лише відбувається у містах, але й багато в чому

---

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Soja E. W. Writing the city Spatially / E. W. Soja. – City, 2003. – Vol. 7. – N. 3. – P. 269–281. – (Соїя Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? / Э. Соїя // Логос. – 2008. – № 3. – С. 131).

обумовлений містами та особливо стимулюючим впливом міської агломерації.

У фокусі його досліджень опинилося капіталістичне виробництво у його географічному контексті як нерівномірно розгорнута просторовість. Тобто, хвилі нерівномірного розвитку, що були притаманні капіталізму від початку його виникнення, наклали відбиток на простір сучасного індустріального міста як етапи еволюції міських форм (ранньокапіталістичне торговельне місто, ринково-індустріальне, корпоративно-монополістичне місто). Кожна з цих форм має характерні лише для неї схеми розподілу капіталу, житлового та виробничого секторів, багатства та бідності. Конфігурація міського простору прямо залежить від класової композиції населення. Ціна на міський простір зростає залежно від того, як він сприймається його мешканцями – як комфортний чи некомфортний. Відповідно, дедалі більше витрачається коштів на створення якісного та безпечного простору, ціна якого суттєво зростає. Тож простір стає додатковим джерелом класового розшарування та сегрегації.

У книзі «Справедливість, природа та географічне розрізнення» Д. Гарві розглядає не лише масштабні зміни простору та ландшафту, пов'язані з розповсюдженням капіталістичного способу виробництва, як Е. Соїя, а й окремі локуси, окремі географічні об'єкти, «місця». Він вважав, що будь-які смисли, що породжуються сакральними, архітектурними, природними та іншими об'єктами та які здаються нам природними, насправді є похідними від відповідних соціальних та економічних механізмів. Будь-яке місце, в тому числі і місто, являє собою поле декількох дискурсивних систем, і те, що нам видається природним, рідним, автентичним, насправді є результатом перемоги тієї системи, на боці якої стояла або політична, або символічна влада. При цьому сакральність міста стає майже невіддільною від його «диснейфікації» – культурна політика надихає на створення місць – центрів духовного життя так само часто, як і банальне бажання отримати прибуток.

У цьому відношенні Д. Гарві наводить цікавий приклад, аналізуючи соціокультурні процеси, що призвели до створення своєрідного серця Нью-Йорка – Таймс Сквер. Ця площа виникає як результат спекулятивних угод у центрі розважального кварталу. Наприкінці 1980-х рр. вона отримує свою назву на честь газети «New York Times», оскільки тут була розташована штаб-квартира останньої. З метою популяризації власного продукту редакція газети організовувала на цій площі різноманітні рекламні акції, святкування Нового року, придумала відомий на весь світ новорічний ритуал опускання кулі під феєрверки – яскраве прощання зі старим роком та зустріч нового. Площа наповнилася рекламою, комунікаціями, посиденьками у кафе,

стала серцем Нью-Йорка, місцем колективної радості чи скорботи, місцем, де мешканці Нью-Йорка відчують свою єдність та цілісність. Це цілком демократичний публічний простір, який, у єдиному відчутті себе нью-йоркцем, поєднує багатого та бідного, іммігранта та корінного мешканця міста. Сама площа по суті є нічим, «псевдомісцем», ерзацом, чистою відсутністю – однак вона існує, зберігається та захищається мешканцями міста від будь-яких змін, завдяки її унікальному символічному наповненню та ролі в конструкті колективної пам'яті⁶⁷.

Архітектор, професор урбаністики та американської історії Д. Гайден так само, як і Д. Гарві, концентрується на вивченні міста, однак останнє цікавить її як носій соціальної та культурної пам'яті народу, етносу чи спільноти. Місця вона розглядає крізь призму боротьби конфліктуючих соціальних та расових спільнот за право збереження власної історії. Наслідком такої боротьби стає те, що у мультикультурному та мультимасовому просторі рішення про збереження будь-яких міських об'єктів буде завжди рішенням про те, чия версія історії та пам'яті домінуватиме⁶⁸.

У цілому ж, нова культурна географія дозволяє прокласти місток між такими категоріями як пам'ять, історія та простір міста, пов'язати їх в єдину систему, що перебуває в постійному русі, перманентно трансформується під впливом цілої низки політичних, економічних, культурних та соціальних чинників.

Підсумовуючи побіжний огляд найяскравіших концепцій просторового розуміння міста, зауважимо, що через наявні дискусії з приводу того, чим є простір, у науковому дискурсі спостерігається багатоаспектність у його розумінні. На думку російського соціолога А. Ф. Філіпова⁶⁹, варто розрізнити три основні аспекти розуміння простору:

1. Простір взаємодії соціальних акторів;
2. Соціальний простір як порядок соціальних позицій; простір, що структурується статусами соціальних акторів;
3. Простір як умістилище тіл.

Через недостатню методологічну увагу до простору, у працях соціологів, що займаються означеною проблематикою, вказані вище

---

⁶⁷ Див. детальніше: Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // Известия Уральского университета. Гуманитарные науки. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=show Article.xslt&id=a26&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=show Article.xslt&id=a26&doc=../content.jsp).

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Филиппов А. Ф. Элементарная социология пространства / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 45–69.

аспекти у більшості випадків не відокремлюються, а навпаки, переплітаються, що фактично унеможливило віднесення авторів до того чи іншого напрямку. Однак розрізнення цих аспектів важливе для окреслення можливих площин дослідження міського простору.

3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст

Значні зміни, що ставали все більш помітними в західних містах на початку ХХ ст., а це, зокрема, перші ознаки процесів децентралізації та зростання передмість, прискорення житлового будівництва, горизонтальне освоєння нових та вертикальне освоєння старих районів міст тощо активізували передусім суто економічний (комерційний) інтерес до міського простору. Поширення автомобільного транспорту в 1930-ті рр. призвело фактично до вибуху житлового освоєння передмість (субурбанізація), а разом із цим – до виникнення цілих торговельних зон на периферії міст. Цей «бум» продовжився і після Другої світової війни. За таких умов інвестори, проектувальники та архітектори хотіли мати науково обґрунтовані та максимально точні прогнози розвитку міста, перспективи зростання цін на землю та житло, складові престижності чи непрестижності тих чи інших районів, чинники, що можуть збільшити чи знизити ціни на землю та житло (наприклад, такі фактори як компактне проживання іммігрантів або ж розповсюдження кримінальної злочинності). Міська влада хотіла мати не менш об'єктивну інформацію для здійснення успішних управлінських кроків.

Саме на цей виклик часу в першу чергу і відповідала Чиказька школа соціології – місто було піддане детальному картографуванню, виявленню однорідних (гомогенних) ареалів, з'ясуванню усього комплексу можливих причин формування певної структури міста. На перетині вивчення окремих районів, їх сегментів, кварталів та інших «місць» міста та їх соціокультурного, економічного, соціально-демографічного наповнення, складаються основні класичні моделі динаміки міської території та структурування міського простору.

Плідна спільна робота у цьому напрямку представників Чиказької школи соціології Р. Парка, Е. Бьорджесса та Р. Маккензі завершилася побудовою та представленням Е. Бьорджессом у 1920-ті роки «моделі концентричних зон».

Означена модель зонування (або схема зростання міста) за Е. Бьорджессом включала в себе 5 концентричних зон⁷⁰:

---

⁷⁰ Див.: Баньковская С. П. Эрнст Берджесс / С. П. Баньковская // Современная американская социология. – М., 1994. – С. 20–32; Шнайдер Г. Й. Криминология

1. Адміністративна та ділова частини міста, старе місто. Для даної зони характерним є максимальне зниження кількості населення у нічний час й у вихідні та найвища концентрація торговельно-економічних, культурних й адміністративних установ.

2. «Перехідна зона» від бізнес-району до промислового та житлового. Зазвичай на території перехідної зони житловий фонд знаходиться у поганому стані, однак ціни на нього є доволі високими через те, що власники розраховують на підвищення цін та приєднання до центрального району. Це зона бруду та занепаду. Вона часто стає місцем першого поселення іммігрантів. Іноді тут можуть бути розташовані квартали богеми – митців, літераторів тощо.

3. Житлові квартали. Це зона, у яку з «перехідної зони» переселилися робітники, що бажали жити неподалік від фабрик та заводів.

4. Зона комфортабельного житла, заселена представниками вищих та середніх соціальних верств.

5. Зона передмість та міста-супутники. Зона маятникових мігрантів.

Складання карт Чикаго, виявлення концентричних зон дозволило розглянути соціальні проблеми, прив'язавши їх до тих місць на території міста, де вони найбільше даються взнаки, є максимально концентрованими. Так, згідно з моделлю концентричних зон, що йдуть від єдиного центру, найпривабливішою для злочинців є центральна зона бізнесу, банків, адміністративних установ та скупчення транспорту. На периферії міста злочинність була суттєво нижчою.

Згідно з такою схемою структурування міського простору, місто переживає цикли дезорганізації та реорганізації, що йдуть хвилями від центру до периферії. В основі цих хвиль – просторова та соціальна мобільність, яка призводить до розпаду застарілих міських структур та відроджує (породжує) нові спільності.

Подальший розвиток та переосмислення моделі концентричних зон призвів до формулювання цілої низки «але»: центр міста практично не буває розташований у географічному його центрі; житлова зона має переважно змішаний характер тощо. Також у містах може спостерігатися чітка фіксація у просторі культурних чи етнічних груп. Застосування такої моделі є можливим до контролювано зростаючих міст промислового типу, однак і тут відкритим може залишитися пи-

---

/ Г. Й. Шнайдер ; [пер. с нем., под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М. : Издательская группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С. 208, 268; Пирогов С. В. Конспект лекций по курсу «Социология города» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – 148 с.; Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Э. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 12.

3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст

тання про зміни у структурі міста через переміщення містоутворюючих об'єктів (які, до речі, за умов занепаду тієї чи іншої галузі промисловості можуть перетворитися на руйнівні для міста).

Ще одна модель структурування та розвитку міської території була запропонована відомим економістом та урбаністом Гомером Гойтом (Homer Hoyt)⁷¹. Він захищав дисертацію у Чиказькому університеті, тож був в курсі аргументів щодо можливого розуміння структури міста, висунутих Р. Парком, Р. Маккензі та Е. Бьорджессом. Так само як і вони, Г. Гойт шукав принципи міського структурування, однак запропонована схема концентричних кіл суперечила його емпіричному досвідові. На відміну від Е. Бьорджесса, для якого важливим було саме соціологічне бачення міста, Г. Гойт був економістом-практиком – він працював консультантом Федеральної житлової адміністрації та мав доступ до документації з приводу нерухомості – тож йому були відомі реальні обсяги майна у районах, частка домівок без центрального опалення, розмір орендної плати, загальний стан житлових одиниць тощо. За основу аналізу він узяв дані про орендну вартість житла в 142 американських містах. Узявши за основу житло з високою ціною, Г. Гойт виявив, що воно зазвичай розташоване у певних частинах міста у вигляді одного чи декількох секторів, які бувають прив'язані до транспортних маршрутів (значно більшою мірою, ніж до ділового центру, як вважав Е. Бьорджесс). Окрім того, Г. Гойт з'ясував, що у межах цих секторів відхилення від рівня ренти було несуттєвим, житло з високою рентою було розташоване в одному з секторів, а не в якійсь зоні по колу міста, що ніяк не вкладалося у схему концентричних кіл. Виявив він також і те, що люди із значними статками селилися в декількох секторах, розташованих вздовж транспортних магістралей, які добре пов'язували ці райони з центром міста. Натомість, люди з низькими статками тяжіли до центральної ділової частини.

Секторальна модель стала фактичним запереченням моделі структурування міста, що була запропонована Е. Бьорджессом. Сформульована за часів подолання наслідків Великої депресії, у 1930-ті рр., секторальна теорія стала справжнім подарунком для містобудівників, які вважали процес зростання міста системним, організованим та передбачуваним. Вона дозволяла вирахувати ціни на житло; зважити кінцеву користь від іпотеки та страхування; виявити райони, неблагополучні з точки зору дотримання законності; оцінити

---

⁷¹ Див.: Beauregard R. More Than Sector Theory: Homer Hoyt's Contributions to Planning Knowledge / R. Beauregard // Journal of Planning History. – 2007 (August). – Vol. 6. – N. 3. – P. 248–271.

економічні ризики, пов'язані із розселенням національних меншин (щодо останнього, то Г. Гойт навіть складає рейтинг національностей та рас, сусідство з якими може підвищити або знизити вартість житла).

Однак секторальна схема планування міста пояснювала, як зростають міста, але не давала вичерпної відповіді на питання – чому вони зростають. Не пояснювала вона і того, як впливають на розташування секторів географічні або соціокультурні чинники. Самі сектори розвиваються не так передбачувано, як очікувалося, та виявляються не однозначно однорідними, бо містять в собі інші внутрішньо поєднані територіальні одиниці, що чітко вибудовують власні межі всередині секторів. Також у сучасному місті з його високою мобільністю втрачається прив'язаність людини до місця. Головним мотивом пошуку свого місця проживання в місті для неї стають не транспортні магістралі, а перетини інформаційних потоків. Транспортні магістралі втрачають своє значення через певну самодостатність окремих міських зон (де є цілком розвинена інфраструктура, що повністю задовольняє потреби мешканців) і через те, що дедалі більше людей втрачають прив'язаність місця роботи до центрального ділового району. Багато хто починає їздити на роботу не з передмістя до центру, а з передмістя до передмістя. Втрачається гомогенність окремих секторів, плинність та тяглість їх розвитку тощо. Тож в цілому, дана схема структурування міста є чинною лише за умови регулярного вкладання грошей у розвиток того чи іншого сектора, організованого, планового та передбачуваного розвитку міста⁷².

Наступна класична модель – багатоядрова – була презентована науковій спільноті в 1945 р. Її представили Чонсі Гарріс (Chauncey Harris) та Едвард Ульман (Edward Ullmann). У статті «Природа міст» вони стверджували, що в місті немає чітко вираженого центрального ділового району, навпаки, на території міста утворюються внутрішньо однорідні та численні центри (як то: фінансові, університетські, промислові, торговельні тощо). Кожен із таких центрів, через певну спеціалізацію, вимагає відповідного набору послуг (так, приміром, готелі та ресторани можуть тяжіти до аеропортів; а розвиток важкої промисловості зумовить наявність залізниці, водних шляхів, портів). Є види діяльності, що будуть об'єднуватися у межах такого центру (наприклад, торговельна та рекреаційна, адже для торговців важлива пішохідна зона повз вітрини магазинів), а є такі, що виключають одна одну (так, ніколи дороге житло не будуватиметься поблизу про-

---

⁷² Див. докладніше: Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу «Соціологія міста» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – С. 99.

мислових підприємств). Кількість та види ядер демонструють процес зростання міста⁷³.

Перевагою даної моделі є те, що у процесі структурування міста враховується як чинник функціональної спеціалізації, так і культурно-історичні чинники. Вона добре застосовується при виявленні диференціації міста за соціально-етнічними особливостями⁷⁴. Однак і ця модель не позбавлена серйозних мінусів при застосуванні до реальності. Міста сильно вирізняються між собою за кількістю та якістю ядер, може змінюватися місце розташування центральної зони, корегуватися оцінки престижності та непрестижності зон тощо.

Усі ці три класичні моделі відіграли величезну роль у проектуванні міст, передбаченні напрямків їх можливого зростання, посиленні управлінських впливів щодо міського життя та міського простору. Однак як би добре та фахово не були розроблені означені моделі, усі вони виникли ще до Другої світової війни та все менше відповідають потребам міста ХХІ ст., навіть тим, на основі дослідження яких вони створювалися⁷⁵. Глобальні міста та глобальний спосіб життя сприяють пошукові нових парадигм бачення міської території та міського простору.

Одна з таких нових схем бачення сучасного простору міста та тих змін, що в ньому відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вибудована в роботі М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура»⁷⁶, яка присвячена вивченню фундаментальних цивілізаційних процесів, викликаних новою роллю інформаційних технологій у сучасному світі. У першу чергу М. Кастельса цікавить складність взаємодії між технологією, суспільством та простором. Простір у його баченні є втіленням суспільства, оскільки просторові форми та процеси формуються в процесі динаміки загальної соціальної структури. Тож відповідно, за умови докорінних змін у соціальній структурі, що відбуваються зі становленням нового інформаційного суспільства, має докорінно змінитися і її просторове втілення. Соціальні практики,

---

⁷³ Див.: Multiple nuclei model // Geographical Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.answers.com/topic/multiple-nuclei-model>.

⁷⁴ Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 279. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).

⁷⁵ Dick Simpson. The New Chicago School of Urbanism and New Daley Machine / Dick Simpson, Tom M. Kelli // Urban Affairs Review. – Vol. 44. – N. 2. – November 2008. – P. 218–238.

⁷⁶ Див.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

які раніше формували «місце», базувалися на фізичній близькості та одночасності, що й породжувало специфіку даного місця та вирізняло його серед інших. Нове суспільство характеризується значним підвищенням мобільності, відірваністю від міста, або тимчасовістю перебування в ньому. Тож за умов розповсюдження інформаційної мережі зберігається одночасність, однак уже без обов'язкової фізичної близькості – на зміну «простору місць» приходять «простір потоків». Простір потоків визначає матеріальну організацію соціальних практик у розподіленому часі, які працюють через потоки.

Простір потоків утворюється з трьох рівнів матеріальної підтримки:

1. Ланцюга електронних імпульсів (мікроелектроніка, телекомунікації, комп'ютерна обробка, ЗМІ та системи високошвидкісного транспорту, що також заснований на інформаційних технологіях). Міста не зникають, але й не існують самі по собі, бо їх позиції визначаються потоками.

2. Вузлів та комунікаційних центрів (простір потоків не позбавлений місць – електронна мережа пов'язує між собою місця з чітко окресленими соціальними, культурними, фізичними й функціональними характеристиками);

3. Просторова організація домінуючих менеджерських еліт, навколо яких будується організований простір⁷⁷.

Означене вище докорінно змінює і структуру, і вигляд нового міста. Міське планування як в Америці, так і в Європі переживає суттєві трансформації, однак не відбувається за єдиним зразком, маючи суттєві розбіжності залежно від історичних, територіальних та інституційних чинників.

Так, приміром, в Америці кінець ХХ ст. відзначився зміною статусу центрального ділового району, який і надалі залишає за собою важливу роль, однак його значення перебуває у прямій залежності від того, наскільки він вбудований у глобальні мережі та пов'язаний з такими самими іншими центрами. Змінюється і соціально-демографічний склад цих районів у бік зменшення кількості мешканців. Відселення з незручних для життя центрів сприяє росту нових передмість, що є і територією для роботи, і центрами обслуговування та які зазвичай розташовані поблизу автомобільних та швидкісних магістралей. Їх характерними рисами стає щільність забудови та переважання будинків на одну родину. Життя організоване так, що будинок займає центральне місце у приватному житті. «Прочитування» цих американських пе-

---

⁷⁷ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 354–398. – (Розділ «Простір потоків»).

редмість доволі різне – від вихвалення плановості, прозорості, зручності та комфорту до жалю з приводу однотипності, сірості, «географії ніде» (тобто відсутності специфічності, неповторності). Стрімкий процес переселення у передмістя поєднувався із депопуляцією центру та перетворенням житлових кварталів на ділові, зумовлював занепад центрів міст. Втеча з незручних міських центрів залишала «нижчі суспільні класи та етнічні меншини «закритими» в руїнах»⁷⁸.

У Європі відбуваються подібні зміни, але з «європейською» специфікою. На відміну від Америки, «замкнені житлові квартали мають тенденцію привласнювати міську культуру та історію, розташовуватися у відтворених або добре відреставрованих районах міського центру... еліті не потрібно вирушати у приміське вигнання, щоб втекти від простого люду»⁷⁹.

Простір міста є сильно сегментованим у периферійних районах навколо центрального міста. Зберігаються традиційні робочі передмістя; з'являються й нові містечка, середньостатистичними мешканцями яких є молоді представники середнього класу; зростають периферійні гетто нових іммігрантів. Центри міст і надалі формуються з огляду на їх історичне минуле. У них так само можуть бути розташовані іммігрантські гетто, однак, на відміну від американських, вони не перебувають на межі зубожіння, а являють собою сімейно орієнтовані общини та не мають тривожного рівня злочинності.

Однак є і більш масштабні зміни – це поява мегаполісів як нової просторової форми. За класифікацією ООН усі основні мегаполіси на 1992 р. мали населення понад 10 млн, за прогнозами у чотирьох з них після 2010 р. мешкатиме вже понад 20-25 млн осіб. Однак велика кількість населення – не головна ознака мегаполісів. Головним є те, що мегаполіси «служують вузлами світової економіки, в яких концентруються найвищі адміністративні, виробничі та управлінські функції на всій планеті; в яких контролюються усі засоби масової інформації та комунікації; які здійснюють реальну політику сили та мають символічну владу створювати та розповсюджувати повідомлення»⁸⁰. При цьому мегаполіси, вбудовані у глобальні мережі, фактично виключають з них місцеві спільноти. Тож, поєднання глобальної «включеності» з локальною «виключеністю» (як фізичною, так і соціальною) і робить мегаполіси новою міською формою. Це примушує усі структурно непотрібні у новій глобальній економіці сегменти населення ви-

⁷⁸ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 375. – (Розділ «Простір потоків»).

⁷⁹ Там само. – С. 376.

⁸⁰ Там само. – С. 378.

борювати своє право на виживання, шукати форм продажу «власної непотрібності», активно представляючи себе у мегаполісі. Лише тут вони можуть стати «видимими», звернути на себе увагу суспільства та управлінських кіл. З іншого боку, нова управлінська еліта, активно задіяна у нових глобалізаційних процесах, починає вибудовувати власний простір, «золоті гетто», перетворюючись на символічно й фізично замкнені спільноти (символічно – завдяки сукупності нових правил та кодів своєї нової спільноти, фізично – завдяки ціновому бар'єру на нерухомість). Тож в цілому, мегаполіси оплутують мережею зв'язків величезні, однак вкрай неоднорідні території, перетворюючись на мозаїку «просторових фрагментів, функціональних та соціальних сегментів»⁸¹. На думку М. Кастельса, якщо не побудувати культурні й фізичні мости між двома формами простору (уніфікованим глобальним та сегментованим локальним), «ми можемо дійти до життя у паралельних всесвітах, у яких час не може співпадати, оскільки вони деформовані різними вимірами соціального гіперпростору»⁸².

4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст

Означені західні моделі структурування міського простору далеко не повною мірою можна застосовувати до структурування міст радянської та пострадянської доби. Домінування за радянських часів владно-статусних позицій над просторовими, вертикальними (влади) над горизонтальними (спільноти, сусідства) призводило до активних втручань у міський простір, в якому насильно закріплювалися штучно створені адміністративно-територіальні одиниці (на противагу простору районів, що складаються природним шляхом). Розмивалися межі між стратами, перемішувалося населення на карті міста.

Цікавий приклад того, як активне політичне втручання може переструктурувати навіть старе історичне місто, перемішати населення, наведений у дослідженні Н. Б. Лебіної та О. М. Чистікова⁸³. У межах «квартирного перерозподілу», що здійснювався радянською владою у 1918-1919 рр., робітники з міських окраїн переїздили до центральних районів міста (спочатку у вільні квартири, господарі яких або загинули, або опинилися у еміграції, а згодом і в засе-

⁸¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 379. – (Розділ «Простір потоків»).

⁸² Там само. – С. 398.

⁸³ Див. докладніше: Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб., 2003. – 343 с.

лені квартири на правах підселення). Результатом цього стало те, що «в міському просторі виникли дивні спільноти людей, змушених проживати разом невідомо за яким принципом. Вони не були пов'язані ані спільною сферою трудової діяльності, як у гуртожитку, ані хворобою, як у лікарні, ані віком, як у дитячому будинку, ні навіть злочиним, як у тюрмі». Такий «подарунок» працівникам від влади здебільшого ставав «ведмежою послугою» – внутрішня архітектура середньої міської квартири суттєво відрізнялася від облаштування маленького будиночка на околиці, де були і погріб, і комора, і колодязь у дворі. Відсутність цих звичних «зручностей» будь-якої околиці помітно ускладнювало життя пролетарських родин на новому місті. Документи того часу свідчать, що таке переселення для працівників з дарунку влади перетворювалося на важкий тягар. Н. Лебіна та О. Чистіков наводять задокументовані свідчення цих настроїв: «...працівники не виявляють особливого бажання переселитися вже тому, що їм і без того не тісно, а занадто просторі квартири за умов сучасної дороговизни на дрова стають не зручністю, а прямим збитком. До цього слід додати, що барські квартири у центрі міста, а заводи – на окраїнах, й робітник був би змушений після переселення до центру витратити зайвий час та гроші на проїзд до місця роботи»⁸⁴.

Тож бачимо, як завдяки прямому політичному втручання більшовицької влади місто змінює свою просторову конфігурацію – стиль життя окраїн переноситься разом із його носіями до центру, знижуючи цінність останнього через занепад, перепланування квартир, зменшення рівня комфорту (через перероблені під окремі помешкання колишні кухні та ванні кімнати). Локальні райони міста втрачають своїх постійних мешканців, населення зміщується, а разом з ним змішуються й моделі поведінки, життєві стандарти, погляди на життя тощо. За таких умов завдання виокремлення певних міських ареалів, де спільнота тяжіє до певного зразка (pattern), вкрай ускладнюється.

У радянській країні, позбавленій приватної власності, міста зростали за умов безкоштовного землекористування. Це призводило до консервації просторової структури через те, що застарілі функції (а відповідно, і функціонально навантажені «місця») не виводились, а зберігалися (консервувалися) в місті. У результаті місто являло собою нелогічне чергування різнофункціональних зон – незалежно від наближеності чи віддаленості від центру спостерігалися заселені «ост-

---

⁸⁴ Лебіна Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб., 2003. – С. 25-26.

рівці» сільського та міського типу, промислові та рекреаційні зони існували поруч.

Також важливою рисою радянських міст є і те, що через активне політичне втручання, через застосування практики егалітаризму, майже в усіх потенційно можливих зонах міста ми спостерігаємо здебільшого перемішане і, внаслідок цього, соціально різнорідне населення.

Домінація влади, максимальне обмеження життя громадянського суспільства та фактичне його повне підпорядкування державі знаходили своє просторове втілення. Більшість радянських міст з їх радянською топонімією та штучно витвореними районами, дублювали владну ієрархію з головною фігурою та символом радянської влади – Леніним на чолі (пам'ятник якому був обов'язковим маркером центру будь-якого міста за радянських часів). Так, приміром, в Донецьку протягом другої половини 1950-х- середини 1980-х рр., місто набуло чіткої радянської географії. Сім із дев'яти районів міста мали й донині мають імена радянських партійних діячів (Ворошиловський, Калінінський, Будьонівський, Кіровський, Петровський, Ленінський, Куйбишевський), один є втіленням культивованої соціальної ідентифікації – Пролетарський, та останній – нагадуванням про республіканський центр – Київський. Кожен із районів був маркований пам'ятником відповідному діячеві, за невеликим винятком: Климентові Ворошилову як особі, що дала ім'я центральному району, довелося поступитися двом центральним фігурам радянського ідеологічного конструкту в державі та місті. 1967 р. на центральній площі Леніна був встановлений головний міський пам'ятник вождеві світового пролетаріату (йому в місті та області на початок 1970-х рр. було встановлено 160 пам'ятників) та на центральній вулиці Артема Ворошиловського району – пам'ятник революціонерів, чия діяльність була пов'язана саме з Донбасом – Федорові Сергєєву (партійний псевдонім Артем). Фактично так було відтворено просторовий конструкт радянської ідеології з чіткою ієрархією, яка дублювала ієрархію побудованої за принципом демократичного централізму Комуністичної партії Радянського Союзу.

Очевидно, що Донецьк у цьому відношенні є одним із найбільш яскравих прикладів просторового втілення ідеології, однак у цілому, може не в такій наочній формі, владна вертикаль та її символи проглядаються майже по всіх містах радянських часів.

У радянському міському просторі цінність, сакральність, героїчність, досягнення, успіх, обов'язково підкреслювалися розмірами. Нічим раціонально не обумовлена, радянська гігантоманія проглядала всюди – у заводах-гігантах, величезних спорудах, монументальних місцях та знаках пам'яті (меморіалах, музеях, пам'ятниках)

тощо. Цікаві щодо цього зауваги «стороннього» спостерігача, здатного подивитися на радянське місто свіжим оком. У 1957 р. у рамках Фестивалю демократичної молоді в Москві, серед інших учасників, у Радянський Союз прибув відомий колумбійський письменник Г. Маркес. У блискучій літературній формі він описав свої враження від відвідування «terra incognita» – закритої до того часу країни, які зокрема стосувалися й організації простору радянських міст: «Москва – найбільше село у світі – не відповідає звичним для людини пропорціям. Позбавлена зелені, вона висушує, пригнічує. Московські будівлі – ті ж самі українські хатинки, збільшені до титанічних розмірів. Немовби хтось надав каменярам стільки простору, грошей та часу, скільки їм необхідно, щоб втілити пафос прикрашання, який захопив їх. У самому центрі зустрічаються провінційні дворики – тут сушать на дротах білизну, а жінки годують груддю немовлят. Однак і ці сільські куточки мають інші пропорції. Скромний московський триповерховий будинок заввишки дорівнює п'ятиповерховому будинку в західному місті і, без сумніву, є дорожчим, вагомим та більш прикрашеним. Деякі з них здаються немовби вишитими на машинці. Мармур не залишає місця склу, майже непомітним є торговельне життя – поодинокі вітрини радянських магазинів – небагаті та простенькі – утискує кондитерська архітектура. Обширними просторами, що створені для пішоходів, поволі рухається, неначе потік лави, натовп, що все змітає на своєму шляху... Тут немає звичайних вулиць. Є єдина система проспектів, які сходяться до географічного, політичного й сентиментального центра міста – до Красної площі... Лише коли нам пояснили організацію автомобільного руху, ми зрозуміли, чому до будь-якого місця треба добиратися майже годину. Іноді потрібно проїхати кілометр, щоб розвернути авто та опинитися біля тротуару напроти»⁸⁵.

На перемішування населення та стирання кордонів можливих природних зон міста була спрямована й політика надання житла. Радянські люди, що протягом тривалого часу стояли у чергах на квартиру, отримували їх у тій частині міста, де їм пропонували, без прив'язки до місця роботи або бажаного місця проживання. Певною мірою змінити ситуацію окремої людини могла практика обміну квартир, однак вона не мала таких масштабів, щоб закріпити утворення компактних територіальних спільнот, об'єднаних чимось іншим, окрім статусу радянського громадянства.

---

⁸⁵ Маркес Г. Г. СССР: 22400000 квадратных километров без единой рекламы «Кока-колы» / Г. Г. Маркес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://noblit.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=47&pop=1&page=0&Itemid=33.

Попри надзвичайну цінність для населення хрущовської житлової політики, завдяки якій у минуле почав відходити жах комуналок і люди отримали хоч якесь, але окреме житло, її характерними рисами стають сірість та однотипність. Монотонність, повторюваність радянської забудови певною мірою вирівнювала цінність житла в різних районах міста поза межами центру. Ця обставина спричинила уніфікацію не лише міських районів, а й самих радянських міст між собою, зумовила втрату їх неповторності, унікальності та шарму. Саме радянська архітектура могла надихнути на сюжет фільму «Іронія долі», що від свого першого показу став невід'ємним атрибутом Нового року на радянському та пострадянському просторі.

Характерною рисою радянського міського простору є його процесуальність. Він майже ніколи не стає завершеною формою, простором, придатним для життя. Він постійно оновлюється, перебудовується, спрощується, декларується, репресується тощо. Правильність та офіційне затвердження форм тут витісняє раціональність та зручність (чого лише варті стежки, протоптані майже біля кожної з радянських висоток, попри наявність асфальтних доріжок, якими ніхто не користується через їх незручність). За спостереженням В. Л. Каганського «у нашому ландшафті жити важко, переміщуватися – складно. Радянський простір не те, щоб негостинний; ландшафт – ксенофобний, не розрахований на сторонніх, з нього постійно вичищається «чуже». Наш ландшафт поєднує повну відкритість, навіть розкритість для погляду з очевидною непрозорістю, повною відсутністю можливості бачити/знати щось конкретне. Ландшафт прозорий – побачити нема чого»⁸⁶.

Додамо до цього, що простір радянських міст породжує винятки – він практично непідвладний для осіб з обмеженнями зору, прикутих до інвалідних візків осіб з порушеннями опорно-рухового апарату, вкрай незручний для батьків з дитячими візочками, для пересування з валізою на колесах (остання часто-густо втрачає сенс, через те, що її постійно треба піднімати, щоб подолати чергову перешкоду), для ходіння на підборах чи немічних та слабких ногах тощо.

Означені моменти, включаючи успадкований радянський ландшафт, наповнений «місцями-ні-для-кого» та «місцями-ні-для-чого», і надалі продовжують залишатися ознаками багатьох пострадянських міст, у тому числі й українських.

З іншого боку, можемо засвідчити цілу низку змін, що відбуваються в сучасному українському місті.

---

⁸⁶ Див. докладніше: Каганский В. Л. Ландшафт и культура / В. Л. Каганский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 134–146; № 2. – С. 160–169.

4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст

Утвердження приватної власності та формування ринку житла почало впливати на посилення соціальної стратифікації. Утворюються зони з різним рівнем цін та престижності житла (хоча здебільшого в українських містах найдорожчими залишаються квартири в центрі, найдешевшими – на периферії).

Центри міст починають відчувати брак території. Спостерігається поєднання двох протилежних тенденцій – з одного боку, депопуляція центру (житлові помешкання поволі витісняють адміністративні структури, офіси, торговельні вулиці тощо), з іншого – збільшення населення на території центру завдяки будівництву так званого «елітного житла». Через вкрай непродуману політику вторинного освоєння центрів українських міст, корупцію у вирішенні земельних питань, практику захоплення земель будівничими фірмами, в українських містах, по-суті, не відбувся цивілізований процес реновації центрів. Так зване «елітне житло» будується за принципом «де захопили місце», що зумовлює у більшості випадків негативну реакцію потенційних «сусідів», оскільки знецінює їх житло та робить ще більш незручним міський простір. Нові споруди зводяться без дотримання будь-яких санітарних норм, норм соляції, провітрювання, об'ємів прибудинкової території, з порушенням будівельних стандартів (нерідким випадком є катастрофічний стан будинків вже на момент здачі об'єкта через тріснуті фундаменти та значну кількість недоробок). Тож виходить, як у сучасному прислів'ї: «хитре село будує, колгосп купує». Зазвичай житло, що намагаються видати за клас-преміум через його розташування в центрі міста, за наявних умов швидше відповідає товару, розрахованому на середнього клієнта. З вікна елітного будинку не повинен проглядатися візерунок на шпалерах у кімнатах сусідніх будинків⁸⁷.

Важливою проблемою є й естетичність подібної забудови, яка здатна у більшості випадків зруйнувати «обличчя» міста, розчинити сакральні об'єкти (наприклад, коли поруч із церквою будуються багатоповерхівки), не найкращим чином змінити зовнішній вигляд споруд минулих часів.

Тож, замість реновації центру та дотичної зони, маємо хаотичну та непродуману його забудову, що робить центральну частину міста вкрай неоднорідною. Тут перемішані занедбані квартири у старих будинках, власниками яких є літні та небагаті люди, що живуть у цих квартирах тривалий час; претензійні «псевдоелітні» будинки; справді елітні квартири у старих будинках, оновлених та перебудованих їх новими власниками тощо.

---

⁸⁷ Див. також: Малес Л. В. Приватність і приватизація двору. Матеріал розміщено в розділі «Соціологічні візії міста» цього підручника.

Означені процеси характерні як для відносно молодих українських індустріальних міст, так і для міст з тривалою історією. Окрім того, в історичних містах, мешканці історичного центру потерпають від цілої низки проблем, пов'язаних з некомфортністю житла, старою каналізацією, відсутністю ліфтів, гарячої води, зручних помешкань тощо, та неможливістю зробити капітальний ремонт через те, що споруди мають історичну цінність.

З іншого боку, як позитивні зміни сприймаємо упорядкування центральних районів багатьох українських міст, де зовнішній ремонт старих споруд підкреслює багате оздоблення їх фасадів. Маємо й цікаві приклади оновлення старих будинків, збільшення їхніх розмірів за рахунок вдалив архітектурних рішень, що не порушують ландшафт, а зберігають застиглу в архітектурі історію міста.

З'являються у нас і знакові споруди, які перевершують світові зразки подібного класу (як, приміром, новий стадіон «Донбас Арена» ФК «Шахтар»), однак поки що вони залишаються вирваними з контексту «острівцями майбутнього» посеред звичайного українського промислового міського пейзажу.

І надалі колишні радянські міста являють собою нелогічне чергування різнофункціональних зон. Особливо це характерно для промислових міст, адже практика виведення виробництв за межі центральних районів не набула особливого розповсюдження в Україні переважно через необхідність вкладення у ці проекти чималих коштів, нешвидке їх повернення та немоментальний прибуток від освоєння вивільнених ділянок.

Незначною за обсягами в Україні є практика субурбанізації (за деякими винятками, наприклад, Київ, Одеса) передусім через погано розвинені транспортні мережі та недостатньо широке розповсюдження автомобілів серед потенційних мешканців передмість. Передмістя залишаються відірваними від міста, автономними, з відчутним периферійним статусом. Життя в них не розглядається їх мешканцями як привабливе. Натомість спостерігається виникнення «золотих гетто» в центрі міста, які, по-суті, організовані як передмістя та складаються з окремих будинків на одну родину. У Донецьку це, наприклад, район Першого та Другого міських ставків (іронічно названий місцевим населенням районом імені Дем'яна Бідного), розташований на території, частково «відтягій» від міського парку ім. О. С. Щербакова.

Означені вище моменти роблять простір пострадянських міст доволі специфічним об'єктом дослідження, яке передбачає врахування цілої низки історичних, політичних, економічних, культурних та інших чинників, що утворюють неповторну та пізнавану міську ідентичність у кожному місті.

5. Можливі схеми аналізу міського простору

Як показують наявні дослідження, місто є доволі складним об'єктом. Попри всі бажання сформувати системне уявлення про місто, вчені отримують переважно мозаїчну його картину, що переливається усіма барвами розмаїтості та не вписується у жодні рамки чи схеми. Це робить цінними майже усі спроби структурувати міський простір з точки зору виявлення можливостей системного його бачення.

Так, російський науковець С. В. Пирогов⁸⁸, систематизуючи можливі аспекти розуміння соціокультурного простору міста, пропонує свій варіант його структури:

Таблиця 4.1

Аспекти розуміння соціокультурного простору міста

№	Аспекти	Об'єкти вивчення	Предмети вивчення
1.	Інформаційний	Емоційно-психологічні образи Когнітивні схеми	Почуття та враження Знання
2.	Нормативний	Спільноти	Формальні групи (статусно-інституціональні) Неформальні групи (субкультури)
3.	Поведінковий	Моделі поведінки (операційно-поведінкові структури життєдіяльності)	Рольові ансамблі Диспозиційні структури Ритуально-поведінкові комплекси
4.	Комунікативний (поведінковий)	«Тексти міста» як продукт комунікації різноманітних суб'єктів соціальної взаємодії	Семантика середовища Семантичні структури міських спільнот: тезаурус, дискурс, виробництво
5.	Ментальний	Архетип Атрактор	Особистісне сприйняття і розуміння ситуації

Тож, маючи таку загальну схему дослідження, можемо зосередитися на одному з аспектів і деталізувати його, не забуваючи про існування інших.

Кожен із цих аспектів є вельми привабливим для вивчення. Приміром, дослідження у межах інформаційного аспекту дозволили виявити, що мешканці міста по-різному сприймають його простір. Як вже згадувалося на початку розділу, це може проявлятися зокрема в різному сприйнятті мешканцями міста його природних меж, різному відчутті того, де починається рідне місто⁸⁹. Фахівці фіксують тенденцію «витягування» центру міста у бік місця проживання респондента

⁸⁸ Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу «Социология города» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – С. 112.

⁸⁹ Основні питання та методи дослідження розроблені у рамках роботи проектної групи «Міська стратифікація: регіональний аспект». Дослідження проводилися в Москві, Новосибірську, Донецьку, Одесі, Львові у 2006-2008 рр.

(тож у графічному зображенні центр міста для кожного окремого його мешканця матиме грушоподібну форму)⁹⁰. Описи різними людьми одних і тих же районів міста можуть кардинально відрізнятись, адже кожен по-своєму опановує місто, емоційно розфарбовує його, перетворюючи абсолютно незначимі для інших місця у важливі для себе (можливо, саме це місце приходиться у ностальгічних спогадах про життя у рідному місті).

Різноманітні міські місця, зони, території тощо можуть нести в собі інформацію щодо функціонального навантаження. У кожному місті ми знайдемо «кухню» (кафе, ресторан, кіоск з хот-догами чи бабцю з пиріжками), що має головною функцією – нагодувати. Однак у кожного з цих місць будуть різні споживачі і різні умови споживання. Тому і кожне місце нестиме в собі інформацію про те, на якого споживача воно розраховане. За аналогією, можемо знайти в місті місця, що задовольняють потреби в освіті, споживанні товарів, інформації, комунікації тощо. Хоча, коли ми говоримо про функціональне навантаження, стикаємося із певними обмеженнями. Функціональні простори міста відносно байдужі один до одного, виконання ними певних функцій може варіюватися в залежності від часу або сезону, самоідентифікації городян (є місця, у які певні категорії людей не підуть), статі, віку, статусу тощо⁹¹.

Суттєво можуть відрізнятись орієнтири, якими послуговується «піша» людина чи водій персонального авто, освоюючи міський простір. Той, хто ходить пішки, часто вимірює відстані зупинками міського транспорту, однак така інформація не стане в пригоді водієві, який може навіть не знати назв зупинок і якого більше цікавитиме можливість проїхати машиною відповідно до дорожніх знаків, що регулюють рух. Одне й те саме місце вони опишуть на підставі різних точок-орієнтирів (висловлювання типу «це розташоване біля...автозаправки» чи «...зупинки трамваю» швидко «видасть» одну чи іншу категорію мешканців міста). У цілому ж, інформаційний аспект бачення міста передбачає вивчення індивідуального, емоційно наповненого його сприйняття.

Нормативний аспект фокусується на спільноті. Міське життя з античних часів пов'язується з життям спільноти, громади, яка складає

Учасники робочої групи: А. Є. Карпов (Новосибірськ), О. К. Міхеєва (Донецьк), А. В. Стрельникова (Москва).

⁹⁰ Детальніше дивись змістовий модуль 3 цього підручника «Методичні підходи до вивчення міського простору» А. В. Стрельникової.

⁹¹ Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003. – С. 117.

основу міського колективу. Однак поступово, з розвитком міст, починає зростати і кількість спільнот у місті. Пересічна людина починає відчувати себе частиною вже не однієї спільноти, а багатьох, розкриваючи у різних просторах різні грані свого характеру, здібностей, талантів тощо. Ці спільноти можуть набути фіксованого юридичного статусу та зайняти відповідне місце у міській структурі. Поряд з ними постають і зовсім інші типи солідарності, що ґрунтуються не на статусі у соціальній структурі або юридичних підставах, а на напрацьованій групою культурі, що її об'єднує. Так постають субкультури, які також на сьогодні привертають до себе увагу і як джерело альтернативної культури, і як об'єкт управління, і як форма соціального протесту проти настанов традиційної культури, і як певна загроза суспільному ладу тощо.

Поведінковий аспект так само розкриває широкі можливості для побудови системної картини міського простору. Ще Г. Зіммель наголошував на специфіці поведінки мешканця міста – його включеності в безліч контактів, взаємодій, які по-суті, позбавлені емоційного наповнення, чутливості, бо через перевантаження людина змушена захищати себе маскою байдужості. І тому поведінка мешканця міста здебільшого індивідуальна, позбавлена особистісного характеру⁹². Оскільки простір міста – це простір, який поділяють, у якому співіснують, то у будь-якому випадку виникають ситуації конфліктів, особливо за умов дефіциту простору. Активний інтерес до конфліктної поведінки в 60-70 рр. ХХ ст. залишив низку психологічних досліджень, та, відповідно, наукових висновків, з приводу поведінки людей у різних ситуаціях (приміром, в ситуації черги). Більшість цих експериментів, в цілому, знайомі сучасному телеглядачу, оскільки різноманітні шоу націлені на те, щоб спровокувати людину відреагувати на дії спеціально підготовленої особи (актора) і по-суті повторюють майже ті самі експерименти. З наукової точки зору це актуально для пошуку технологій попередження конфліктів.

Поведінкові моделі мешканців різних міст можуть суттєво відрізнятися. Так, спостереження за поведінкою людей, які намагаються зайняти місце у маршрутному таксі, може надати інформацію про те, як прийнято поводитись у цьому місці в цій ситуації. В одних містах біля маршруток можна побачити чергу, порядок у якій підтримується тими, хто в ній стоїть (відхилення від норм поведінки моментально викликає обурення, а порушникові обов'язково висловлять зауважен-

---

⁹² Докладніше: Карпов А. Имплзия городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>.

ня). Черга може бути диференційованою (наприклад, складатися з тих, хто очікує на сидяче місце, і з тих, хто готовий їхати стоячи). В інших містах можемо побачити зовсім інші поведінкові стратегії. Черга на маршрутне таксі може бути відсутньою, а спроби зайняти в ньому місце перетворитися на боротьбу за виживання. На деяких зупинках міського транспорту можна побачити, що люди пропускають один одного вперед у транспорт (наприклад, можуть пропустити вперед жінку, жінку з дитиною, вагітну, літню людину), чи навпаки – не пропускають, або ще й відштовхують. Різною може бути поведінка в самому транспорті і залежно від його типів. Так, в одному й тому ж місті певні правила нормативної поведінки в транспорті можуть реалізовуватися, приміром, у тролейбусі та трамваї, але їх не дотримуватимуться в маршрутці. Аналогічні спостереження, з яких професіонал-соціолог може «витягти» багато інформації щодо неписаних норм, знаків та специфіки комунікації, моделей поведінки, можуть проводитись у будь-яких точках міста (поведінка при вході у підземний перехід з дверима чи без дверей; на території скверу, що умовно поділяється на сектори між різними групами населення – мами з малими дітьми, пенсіонери, студентська молодь та інші; поведінка у черзі; поведінка у натовпі; на переході зі світлофором чи без нього тощо)⁹³.

Поведінка людей у місті має не лише просторовий, а й темпоральний вимір. Залежно від сезону вона може суттєво корегуватися, змінюючи просторову структуру міста (однак при цьому для соціолога головним фокусом дослідження залишається сама структура міста, а темпоральність стає важливою характеристикою). Також, при зовнішній хаотичності та неоднорідності поведінки городян, мусимо засвідчити і одночасну з цим наявність певних груп, поведінка яких буде жорстко регламентована (водії таксі, «жертви моди», бомжі, крадії). І, нарешті, поведінковий простір міста є символічним, тобто структурованим таким чином, що кодує собою соціальну структуру суспільства. Це може проявлятися в поділі простору на «своє» або «чуже», «приватне» чи «публічне» тощо, у межах якого формується повсякденна нормальна поведінка городянина⁹⁴.

---

⁹³ Означені спостереження та їх аналіз див.: Карпов А. Имплотия городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>. Також наведені висновки є результатом спостережень, що проводилися студентами-соціологами Донецького державного університету управління в межах дисципліни «Соціологічний практикум» (вкл. О. К. Міхеєва).

⁹⁴ Див. докладніше: Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003. – С. 119-122.

5. Можливі схеми аналізу міського простору

У межах комунікативного аспекту розглядається семантика міста – тобто наповненість його простору різноманітними знаками, за якими можуть приховуватися значення, цінності, неписані норми тощо. У цьому вимірі простір міста може розглядатися як соціальний текст, що несе в собі (у спорудах, пам'ятниках, пам'ятних знаках, міському ландшафті тощо) певну інформацію для його мешканців⁹⁵. Так, у міських знаках ми можемо «прочитати» маркери сегрегації тих чи інших груп (найбільш прозорі та видимі з цих знаків – таблички типу «лише для клієнтів...банку/магазину»).

За такими маркерами як пам'ятники та меморіальні дошки можна побачити домінуючий конструкт пам'яті, що безальтернативно запроваджується політичною групою, яка має символічну владу (в авторитарному суспільстві), або конкурування конструктів пам'ятей та репрезентацій різноманітних спільнот у демократичному просторі. Городяни, що проживають в одному місті та об'єднані щоденною комунікацією, звично «прочитують» більшість цих знаків та орієнтуються на них. Однак частина цих знаків може залишитися поза увагою пересічного учасника комунікації, або сприйматися ним невідрефлексовано, неусвідомлено.

Ментальний аспект. Термін «ментальність» був уведений у науковий обіг представниками французької школи «Анналів» (від франц. «mentalite» – склад розуму, спосіб мислення). Завдяки йому стало можливим термінологічне вираження єдності уявлень людей та стійких моделей поведінки у взаємозв'язку та взаємозалежності. Соціологічний аспект вивчення ментальності полягає у тому, щоб через опис соціальної ситуації, в якій знаходяться люди, зрозуміти мотиваційну складову їхніх дій, сформулювати повсякденні устремління та спрогнозувати можливі результати їх діяльності. У процесі соціальної самоорганізації хаос структурується архетипами – стійкими характеристиками соціокультурного середовища, що складаються історично та творять собою програму поведінки, типову модель реагування на звичні ситуації.

У цілому ж, процес пізнання міста фахівцем-соціологом починається у момент виникнення протиріччя, у ситуації, коли норма піддається сумніву. Тоді й формулюються питання про те, чому саме люди діють так чи інакше; як і чому вони по-різному сприймають міський простір; як вони розуміють один одного та «прочитують» міський простір, не вступаючи у вербальну комунікацію; як вони дізнаються про загальноприйняті моделі поведінки в просторі конкретного міста, навіть

---

⁹⁵ Про місто як текст та можливості його «прочитання» див. детальніше змістовий модуль 8 «Місто як соціальний текст. Конструювання образу міста» (авт. Вікторія Середа).

якщо вони в ньому не живуть, а лише приїхали як туристи; що робить одні місця прозорими, видимими, а інші – закритими, приватними, невидимими, недоступними; що робить простір міста комфортним та зручним, а що навпаки – незручним, незатишним, неприємним; чому не збігаються між собою контури міських районів та кордони міста з уявленням про них у свідомості городян тощо? У пошуку відповідей на сформульовані та потенційно можливі питання простір міста постає об'єктом дослідження.

Глосарій

Ареал (від лат. *area*) – площа або ділянка. Термін застосовується для позначення області розповсюдження будь-якого об'єкта або явища.

Атрактор (англ. *attract* – притягувати) – сукупність зовнішніх та внутрішніх умов, які сприяють вибору самоорганізуючою системою одного з варіантів розвитку; ідеальний кінцевий стан, до якого прагне система у своєму розвитку.

Ментальність (від франц. *mentalite*) – цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводяться до суми складових суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо). Це специфічні відображення дійсності, зумовлені життєдіяльністю народу в певному географічному та культурно-історичному середовищі. Це образ мислення, загальна духовна налаштованість, ставлення індивіда або соціальної групи до навколишнього світу.

Паттерн (англ. *pattern*) – взірць, зразок, шаблон, принцип, модель, структура. Набір стереотипних поведінкових реакцій або послідовностей дій.

Простір – сукупність суб'єктних аспектів життєвого середовища, існування людини як особистості та індивідуальності в її інформаційному, соціально-нормативному, диспозиційному, комунікативному, ментальному вимірах.

Субурбанізація – переселення частини забезпеченого міського населення у передмістя.

Територія – сукупність об'єктних аспектів життєвого середовища, місце проживання людини.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між територією та простором міста? У яких контекстах доречно говорити про територію, а у яких – про простір міста?

2. Що зумовлює на сьогодні посилення наукової уваги до вивчення саме просторових координат життя сучасного міста?

3. Коротко передайте сутність концепції соціального простору Г. Зіммеля. У чому, на вашу думку, полягають її переваги та недоліки?

4. У чому, на вашу думку, полягає специфіка проекту соціальної екології Чиказької школи? Який внесок останньої у вивчення міського простору?

5. Як ви розумієте поняття «виробництво простору» (за А. Лефевром)?

6. Вкажіть основні аспекти розуміння простору (за А. Ф. Філіповим)?

7. Назвіть переваги та недоліки класичних моделей структурування міського простору: моделі концентричних кіл, секторальної моделі, багатоядерної моделі.

8. Які зміни відбуваються в містах за умови розповсюдження глобалізаційних процесів?

9. У чому полягає специфіка процесу структурування радянських міст?

10. Які тенденції структурування є характерними для простору сучасних пострадянських міст?

11. Назвіть можливі аспекти вивчення та надайте коротку характеристику їх предметно-об'єктному наповненню.

Список основної літератури

1. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

2. Карпов А. Имплотация городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>.

3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

4. Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 11–18.

5. Соля Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? / Э. Соля // Логос. – 2008. – № 3. – С. 130–140.

6. Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы / А. Филиппов // Логос. – 2000. – № 2 (23). – С. 113–151.

Список допоміжної літератури

1. Каганский В. Л. Ландшафт и культура / В. Л. Каганский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 134–146; № 2. – С. 160–169.
2. Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структування / Л. В. Малес // *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 276–284. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).
3. Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу социология города / С. В. Пирогов. – Томск, 2003.
4. Чернявская О. С. Социальное пространство : обзор теоретических интерпретаций / О. С. Чернявская // *Вестник ННГУ*. – 2008. – № 5. – С. 329–335 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/org/persons/439603/index.html>).
5. Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // *Известия Уральского университета. Гуманитарные науки*. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp)
6. Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003.